

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД ПІДЛІТКІВ ІЗ ДИСТАНТНИХ СІМЕЙ: РЕГІОНАЛЬНИЙ ДОСВІД

Д.Г.Іванова

(кандидат педагогічних наук, доцент,
Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

В работе раскрыта актуальная проблема своеобразия современной дистантной семьи как фактора социализации подростка. Определены условия социализации подростков в дистантной семье. Изучены основные теоретические основы функционирования социальной среды, которая организовывается с учетом потребностей и проблем дистантной семьи.

The actual problem disclosed identity of modern distant family, as an agent of socialization of the teenager. The conditions of socialization of adolescents in a distant family. Major studied the theoretical basis of functioning social environment which is based on the needs and concerns of the family.

Світова спільнота потерпає від економічних негараздів, військових конфліктів, міжнародних протиріч, екологічних катастроф та інших проблем, які штовхають багатьох сімейних людей на переміщення по території планети, що деформує сімейні стосунки. За даними Міжнародної організації праці, на початок ХХІ сторіччя глобальна трудова міграція становить близько 120 млн. осіб, тобто 2,3 % світового населення. Сучасна ситуація в Україні (економічна криза, нагнітання соціального та політичного напруження, міжетнічні конфлікти, зростаюча матеріальна і соціальна поляризація суспільства тощо) також значно загострила проблеми сім'ї: суттєво погіршилися умови реалізації основних соціальних функцій, що спричинило ускладнення життєвих обставин. Сьогодні за межами України перебувають близько семи мільйонів заробітчан. Тобто без батьківського піклування нині живе приблизно 7,5 – 9 млн. неповнолітніх [1].

Проблема з різною гостротою у різних формах виявляється в багатьох регіонах України. Особливо складне становище в західних областях – Рівненській, Тернопільській, Чернівецькій, Волинській, Закарпатській, Львівській, де на обліку в центрах зайнятості перебуває по декілька членів однієї родини. Не набагато краща ситуація в східних та південно-східних областях України. Тільки в Одеській області мешкає приблизно 20 тисяч дітей, батьки яких перебувають на заробітках, практично в кожному класі є один, двоє або й троє учнів, у котрих мама, тато, а іноді і двоє батьків знаходяться на відстані.

Такий стан речей спричинив цілу низку негативних суспільних явищ. Створюється несприятливий психологічний клімат у сім'ї, що позначається на її духовності, на виконанні однієї з її найважливіших функцій – вихованні підростаючого покоління. Сім'ї, члени яких тривалий час проживають на відстані один від одного, у науково-педагогічній літературі дістали назву дистантних. Появу в Україні таких сімей можна вважати новим соціальним феноменом сучасності [2].

Необхідно наголосити, що питання дистантних сімей знаходиться у полі зору держави, урядових та громадських організацій (Міжнародний жіночий правозахисний центр “Ла Страда-Україна” у співпраці з Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка), науковців та практиків з соціально-педагогічної та соціально-психологічної роботи. Позитивним кроком у розв’язанні окресленої проблеми слід вважати виданий у грудні 2006 року МОН України спеціальний наказ „Про соціально-педагогічну та психологічну роботу з дітьми трудових мігрантів”, відповідно до якого психологічною службою системи освіти має проводитись робота щодо вирішення особистих проблем дітей, що виникають у них у зв’язку з від’їздом батьків за кордон, і робота безпосередньо з колективом, де перебуває дитина. Питання про дітей трудових мігрантів стали однією з тем міжнародного конгресу „Дитяча та юнацька психотерапія в Україні – 5-річний досвід роботи”, що відбувся у травні 2006 року у Львові. У результаті проведених у 2007 році досліджень експерти виявили здебільшого негативні зміни у поведінці дітей, батьки яких тимчасово

відсутні: пропуски занять без поважних причин, зниження успішності у навчанні, агресивна та неспокійна поведінка, вживання алкоголю та наркотиків, паління [3].

Водночас незважаючи на виключну актуальність, дистантна сім'я лише нещодавно стала об'єктом пильної уваги вітчизняних науковців. За результатами сучасних досліджень (Ф.А.Мустаєва, В.С.Торохтій, І.М.Трубавіна, С.Я.Харченко та ін.) встановлено, що дистантна сім'я – це може бути звичайна сім'я (бездітна, частіше малодітна або багатодітна), в якій життя для кожного члена подружжя проходить окремо через специфіку професії одного або обох шлюбних партнерів. До них можуть відноситися сім'ї: моряків, річковиків, полярників, геологів, нафтовиків, космонавтів, військових, артистів, спортсменів, бортпроводників поїздів далекого прямування та представників багатьох інших професій. У середньому число таких сімей сягає 4 – 6% від загальної кількості. Автори схиляються до зарахування її до неблагополучної сім'ї за особливими умовами життя – як сім'ю з недостатньою турботою, з нестійким батьківством [4].

Соціальний і виховний досвід сім'ї є важливою галуззю досліджень у соціальній педагогіці (Л.Буєва, О.Вишневський, Н.Голованова, А.Мудрик) і отримує своє наукове узагальнення в сімейній педагогіці як самостійному напрямку (Л.Божович, Б.Ковбас, В.Костів, О.Лещенко та ін.). Проблеми первинної соціалізації дитини висвітлюються в роботах Н.Н.Авдєєвої, З.В.Артеменко, Л.М.Завацької та ін. У вирішенні практичних завдань сімейного виховання істотний внесок зроблено дослідженнями з психології та психотерапії сім'ї (Ю.Акименко, О.Скрипченко, Л.Долинська, В.Кравець, Д.Струнникова та ін.).

Аналіз життєвої ситуації, що складається в сім'ях, де батьки перебувають за кордоном на заробітках, здійснювали Д.І.Пенішкевич, зокрема, диференційовано дистантні сім'ї на благополучні і неблагополучні. О.В.Двіжона, Т.В.Дорошок, Л.П.Ковальчук, Т.О.Кривко, Н.І.Куб'як, Я.М.Расвська, Т.А.Равлюк проаналізували взаємовідносини між членами сім'ї, проблеми виховання дітей у дистантних сім'ях, запропонували методики соціально-педагогічної роботи з подолання занедбаності дітей, які виховуються в таких сім'ях [5].

На думку сучасних дослідників (Т.Г.Веретенко, Н.В.Заверико, Н.І.Куб'як, Д.І.Пенішкевич та ін.), особливо гостро кризові прояви переломлюються саме в житті нестабільних і проблемних сімей (молода сім'я, неповна сім'я, дистантна сім'я), збільшуючи ризики розвитку сімейних дисфункцій і порушень соціалізації [6].

Значну частину дистантних сімей становлять родини моряків, чия професійна діяльність пов'язана з морем в умовах тривалого відриву від сімейного вогнища і які не випадково визначаються в науковій літературі як «хронічно розлучені родини» (L.Janiszewski). Даний тип сім'ї присутній в суспільстві споконвіку, ведучи свій відлік з тих пір, як людина почала освоювати морські простори. І сьогодні сім'ї моряків та річковиків утворюють свою культурну і демографічну нішу, складаючи істотну частину населення портових міст, виховуючи тисячі дітей, яким належить жити в суспільстві. Ця найактуальніша проблема стосується, зокрема, й нашого регіону, оскільки Ізмаїл – портове місто, багато сімей залежить від діяльності одного з найважливіших підприємств – Українського Дунайського пароплавства. Моряки та річковики надовго змушені залишати свої сім'ї, що спричиняє численні проблеми у сімейних взаєминах, впливає на психологічний клімат.

Разом з тим у психолого-педагогічній літературі ці сім'ї практично не вивчені. Існують лише поодинокі роботи в основному соціологічного характеру, в яких проблеми виховання в сім'ях моряків далекого плавання зводяться до аналогії з неповною сім'єю з батьківською депривацією (Z.Blazejewski, R.Grochocinska, M.Sussman, S.Steinmetz, I. Zakidalska та ін.).

У цьому зв'язку особливу цінність представляють дослідження L.Janiszewski та інших авторів (Mehlhorn, Schuster), у яких відзначається притаманне цим сім'ям почуття самотності й обмеження зовнішніх контактів. Доведено, що сімейні дисфункції можуть бути зумовлені специфікою життя батька на кораблі, де формується своєрідний екіпажний менталітет, особлива сім'я, що надовго замінює собою реальну сім'ю. З часом це призводить до зниження у чоловіка цінності внутрішньосімейних відносин і дезадаптації поведінки в сімейному житті. На цьому тлі процес соціалізації дітей зазнає певних деформацій і відрізняється нестійкою динамікою [7].

У цілому аналіз наукових робіт, присвячених дистантним сім'ям, виявляє протиріччя між необхідністю зміцнення соціалізуючих функцій цих сімей і відсутністю спеціальних соціально-педагогічних і психологічних досліджень у даному напрямі.

Метою статті є вивчення особливостей процесу соціалізації підлітків з дистантних сімей, аналіз регіонального досвіду їх соціально-педагогічного супроводу.

Відзначимо, що спектр проблем, з якими стикається дистантна сім'я, надзвичайно великий, але й доволі прогнозований. Це дає підстави здійснювати профілактичну соціально-педагогічну роботу з членами таких сімей вже на ранніх стадіях, а не боротися з наслідками порушень соціалізації підлітків. Назріла необхідність комплексного вивчення особливостей соціалізації дітей у дистантних сім'ях, зокрема й морських працівників, на основі психолого-педагогічного аналізу їх виховного потенціалу, загалом сімейного середовища як особливого простору життєдіяльності та важливого чинника соціалізації особистості дитини.

Серед головних проблем дистантної сім'ї визначено наступні: епізодичність виховних впливів на дітей; брак сімейних стосунків, що призводить до "емоційного відторгнення" батьків дітьми; протиставлення батьківських ставлень до дітей; непорозуміння дітей з мікросередовищем; неузгодженість поглядів батьків на виховання дітей.

Провідними умовами успішної соціалізації підлітків у дистантній сім'ї виступають матеріальні та побутові умови життя; рівень розвитку сім'ї як колективу, характер стосунків між її членами; моральна, емоційно-психологічна та трудова атмосфера сім'ї, особистий приклад батьків; культурно-освітній рівень і професійні якості дорослих членів сім'ї; система і характер внутрішньо сімейного спілкування і спілкування сім'ї з оточуючими; рівень педагогічної культури дорослих (насамперед батька і матері); наявність вільного часу і характер організації сімейного відпочинку; розподіл між дорослими членами сім'ї виховних обов'язків; сімейні традиції тощо.

З огляду на важливість і актуальність порушених питань доцільним вважаємо соціально-педагогічний супровід підлітків із сімей з дистантним батьківством, що повинен здійснюватися у таких сферах, як сімейне виховання, шкільне виховання та виховання за місцем проживання. Головними напрямками його реалізації є освітній, психолого-педагогічний та посередницький, що вимагає застосування певного виду соціально-педагогічної діяльності (профілактичної, діагностичної, корекційної, реабілітаційної тощо).

Технологія соціально-педагогічного супроводу підлітків з дистантних сімей сприятиме зміцненню виховного потенціалу цих родин, ефективному вирішенню проблем соціалізації особистості дитини підліткового віку, якщо включатиме систему нижченаведених соціально-педагогічних заходів, а саме:

- соціально-педагогічна діагностика, що полягає у виявленні особливостей функціонування дистантної сім'ї та проблемних зон розвитку підлітків;
- соціально-педагогічна і психологічна підтримка дистантної сім'ї;
- соціально-педагогічна профілактика сімейних проблем на основі їх своєчасного виявлення та попередження;
- реабілітаційна робота, спрямована на соціально-психологічне та виховне відновлення сім'ї після від'їзду одного з батьків.

Така робота, з одного боку, сприятиме процесу реінтеграції дистантної сім'ї в суспільство та її повноцінному функціонуванню в якості соціального суб'єкта, а з іншого боку, слугуватиме профілактикою можливих деформацій у процесі соціалізації підлітків з даної категорії сімей.

Організація надання послуг сім'ї здійснюється через різні моделі взаємодії державних і недержавних організацій, а саме:

- модель взаємодії суб'єктів з державною домінантою;
- модель дуалістичних відносин, які реалізуються через управлінські рішення у формі спільних наказів, угод про співпрацю;
- робота фахівців спеціалізованих служб ЦССМ «Родинний дім», які спеціалізуються на розв'язанні проблем сім'ї, утворюють мультидисциплінарну команду для розв'язання комплексу проблем сім'ї.

Аналізуючи соціальну роботу центрів соціальних служб, підкреслимо, що в Ізмаїльському міському центрі соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (далі – ІМЦСССДМ) соціально-педагогічна робота з сім'єю проводиться у різноманітних формах: лекції та семінари (для учнів, студентів, молодих батьків, різних типів неблагополучних сімей); робота консультпункту, кабінету індивідуального консультування; клуби для дівчат, молодих жінок; клуб молоді сім'ї; школа батьківської підтримки; рекламно-інформаційні кампанії у співпраці з засобами масової інформації (радіолекторії, кінолекторії на місцевому телебаченні); благодійні акції; проведення соціально-психологічних тренінгів; сімейні свята, вечори, фестивалі, шоу-програми, конкурси, родинні ігри, вікторини, виставки з метою популяризації та поширення досвіду сімейного виховання, формування родинно-побутової культури, пошуку молодих талантів, організації вільного часу тощо. Наприклад, конкурси сімейних ерудитів: «Співуча родина», «Ідеальна пара», «Серця двох», «Наші родинні свята», «Наші сімейні традиції та реліквії» тощо.

Метою соціально-профілактичної роботи з дистантними сім'ями є робота з батьками, а також навчання, виховання та розвиток підлітків з дистантних сімей: підвищення рівня їхньої вихованості, формування моральної свідомості, культури поведінки, розвиток навчально-пізнавальної активності. Профілактична програма включає різноманітні заходи: вправи на розвиток гуманних якостей («Мікрофон», «Дав слово – дотримуй його»), формування культури зовнішнього вигляду («Зустрічають за одягом...»), культури мовлення та спілкування («Якості важливі дня спілкування»), культури здоров'я та культури праці («Суд над палінням»), виховання дисциплінованості («Умій почекаати»), розвиток пізнавальних процесів з метою підвищення рівня успішності («Уяви, що вийде», «Як розвивалися події»), корекцію страхів, агресивності, тривожності («Фортеця» та ін.). Завдання доцільно пропонувати у вигляді тестів, незакінчених речень, рольових ігор, рухливих ігор, творчих завдань, аналізу життєвих ситуацій, тренінгів тощо.

Основними формами та методами соціально-педагогічної роботи з батьками стали як традиційні: інформаційні повідомлення («Мистецтво хвалити», «Увага потребує уваги» та ін.), лекції («Вбережіть дітей від екранного насилля», «Неправильні типи виховання у сім'ї»), конференції («Сім'я і здоровий спосіб життя», «Педагогічна занедбаність і важковиховуваність: причини і наслідки»), бесіди («Як любити дітей, щоб вони це відчували», «Як цікаво і змістовно організувати дозвілля»), так і інноваційні: у сімейному колі (індивідуальні зустрічі з лікарями, психологами, юристами), дні довіря (консультації батьків-лікарів, батьків-юристів для бажаючих у спеціально відведені дні), аукціони педагогічних ідей (обмін досвідом сімейного виховання), батьківські педагогічні ринги (спільне розв'язування складних педагогічних ситуацій) та ін.

Досить продуктивною формою роботи є тренінгові заняття для батьків, оскільки вони надають змогу в невимушеній обстановці обмінятися досвідом та обговорити різні проблеми сімейного виховання у дистантній сім'ї («Як допомогти дитині пережити розлуку з рідними», «Попередження розлуки у сім'ї», «Чого ми чекаємо від наших дітей», «Вирішення сімейних конфліктів»).

Ураховуючи поняття якості життя і дієздатності дистантної сім'ї, І.М. Трубавіна визначила узагальнюючий критерій якості життя сім'ї, виділила 3 рівні його прояву:

1) криза дистантної сім'ї (низький рівень) – неспроможність сім'ї самостійно виконувати більшість своїх функцій у суспільстві, незнання членами сім'ї своїх прав у родині, прав сім'ї в суспільстві, несформованість батьківської компетентності і життєвих умінь, агресія, тривожність, жорстокість, насильство в сім'ї, відсутність догляду за дітьми, турботи, уваги та поваги до членів сім'ї, наявність соціально небажаних форм поведінки і гендерних стереотипів у сім'ї, безробіття працездатних членів сім'ї, конфліктність членів сім'ї, відсутність узгоджених інтересів і рішень у сім'ї;

2) функціонування дистантної сім'ї (середній рівень) – виконання сім'єю з певними труднощами функцій у суспільстві; невміння користуватися своїми правами у суспільстві й у родині, неповне знання про них; часткова сформованість батьківської компетентності й життєвих умінь, окремі прояви агресії, тривожності конфліктності, жорстокості, насильства,

систематичний догляд і турбота про дітей, увага до їх благополуччя та поведінки, але не емоційного стану, переживань, подій, існування окремих гендерних стереотипів у сім'ї, самореалізація окремих членів сімей, рішення в сім'ї приймаються в інтересах дітей, окремих членів сім'ї, є узгодженими; водночас наявні проблеми у спілкуванні, взаєморозумінні між членами сім'ї; зовнішньо благополучна сім'я;

3) розвиток дистантної сім'ї (високий рівень) – самостійне виконання сім'єю своїх функцій у суспільстві, обов'язків у родині; це демократична сім'я без негативних явищ, рішення приймаються в інтересах сім'ї та дітей, є узгодженими і спільними; знання сім'єю своїх прав, користування ними в житті, відсутність негативних явищ у сім'ї, догляд, турбота і увага до всіх членів сім'ї, їх внутрішнього світу; існування проблем розвитку – вибору шляхів подолання завдань чергового етапу розвитку сім'ї, розвитку окремих членів сім'ї, подоланням їх вікових криз [3].

Було виявлено, що на момент звернення до ІМЦСССДМ (протягом 2010-2012 років) 12 сімей (46,1 %) перебували в кризі, 32 (53,3 %) – на рівні функціонування, 3 (0,6 %) сімей – на рівні розвитку. Головні проблеми пов'язані з порушенням міжособистісних стосунків у сім'ї (відсутність взаємоповаги, відновлення емоційного стану, формування адекватної самооцінки, самоповаги, набуття батьківської компетентності, допомога у самореалізації; проблеми насильства, жорстокості, конфліктів, співзалежності – 45 %), а також функціональною неспроможністю сім'ї внаслідок складних життєвих обставин (відсутність житла, труднощі з працевлаштуванням, важке матеріальне становище, догляд за дітьми з особливими потребами – 55%). Ці дані підтверджують висновок про те, що проблеми сімей є комплексними і потребують створення мультидисциплінарної команди фахівців.

Комплексний критерій оцінки якості соціально-педагогічної роботи з дистантною сім'єю розроблений та впроваджений науковцями О.О. Яременко, А.М. Ноур, Р.Г. Драпушко [8]. На його підставі виокремлено три рівні роботи: низький, середній, високий.

Низький рівень – це робота, яка здійснюється в умовах створення мережі ЦСССДМ, коли відбувається добір керівних кадрів, відбір і розстановка фахівців, налагодження комунікацій, водночас є труднощі з визначенням сімей – клієнтів центрів, виникають проблеми з наявністю соціально-педагогічних технологій і методик роботи з ними, науково-методичного забезпечення роботи з родинами, існує невідповідність фінансування і обсягу завдань роботи, відсутні додаткові кошти, тільки-но розпочалася підготовка соціальних педагогів ЦСССДМ щодо мотивації працювати з різними типами сімей, де є агресія (алкоголіки, безробітні тощо); відсутня достатня нормативно-правова база, щоб надавати соціально-педагогічні послуги сім'ям; почато створення матеріально-технічної бази ЦСССДМ (ресурсів соціальної реклами, бібліотек, приміщення тощо). Робота ЦСССДМ із сім'ями є несистематичною і несистемною, не створено базу даних неблагополучних сімей, плани та програми роботи з ними, не скоординовано в інтересах сім'ї зусилля фахівців ЦСССДМ та інших установ, немає чітких критеріїв оцінки ефективності роботи з сім'ями, соціальної реклами послуг.

Середній рівень якості соціально-педагогічної роботи з дистантною сім'єю передбачає роботу у заданих межах. Цей рівень характеризуємо наявністю комплексних програм, планів роботи, соціально-педагогічних технологій, підготовлених кадрів, налагодженої системи відбору і переадресації клієнтів-сімей, спеціалізованих формувань і ресурсів щодо роботи з сім'ями, розробкою відповідного науково-методичного забезпечення роботи з родинами, достатніми нормативно-правовою та матеріально-технічною базами і належним фінансуванням роботи як із бюджету, так і з додаткових коштів, наявністю бази для роботи з сім'ями, єдиноначальністю в управлінні ЦСССДМ, яке є більшим, ніж колегіальність, наявністю мотивації до роботи з сім'ями, соціальної реклами про соціально-педагогічні послуги ЦСССДМ, критеріїв і показників роботи з родинами, бази даних неблагополучних сімей, угод про взаємодію в інтересах сімей з різними суб'єктами роботи, спільних узгоджених планів роботи фахівців ЦСССДМ в інтересах подолання кризи сім'ї, спеціалізованих формувань до роботи з сім'єю.

Високий рівень передбачає роботу, що здійснюється на основі розробки і реалізації комплексних програм діяльності, характеризується інноваційністю завдяки проведенню

експериментів для вдосконалення роботи, розробкою нових систем роботи, науково-методичним забезпеченням соціально-педагогічної діяльності ЦСССДМ, встановленням зв'язків з ВНЗ, організацією обміну досвідом між різними суб'єктами соціально-педагогічної роботи з сім'єю; передбачає наявність системи підвищення кваліфікації та методичної роботи, фінансування за рахунок бюджету та з інших джерел, збільшення мережі ЦСССДМ та їх спеціалізованих служб для роботи з сім'єю; потребує розробки і затвердження пакета своїх, оригінальних документів, які забезпечують системну роботу центрів з сім'єю; суб'єктами управління такою діяльністю є всі учасники інноваційного процесу (штатні і залучені фахівці, керівники, сім'ї), є мотивація і стимулювання фахівців на застосування інновацій у своїй роботі з сім'єю, соціальна реклама сім'ям про послуги ЦСССДМ, банк даних сімей, оперативне виявлення цих сімей на основі угод про взаємодію в інтересах збереження цілісності сім'ї.

Результатами діяльності за умови здійснення соціальної системи комплексної соціально-педагогічної роботи у загальноосвітньої школі та ЦСССДМ за першим комплексним критерієм є підвищення якості життя дистантних сімей, а в окремих випадках – гальмування її погіршення. Можна стверджувати, що дистантні родини більш успішно долали кризу, переходили до рівня функціонування та розвитку за час упровадження системи соціально-педагогічного супроводу. Соціально-педагогічні послуги забезпечували подолання особистісної кризи на психологічному рівні сім'ї (23,8%), сприяли самостійному подоланню кризових явищ у сімейному виховному просторі (34,2%), стимулювали розвиток дистантної сім'ї (приріст сімей, які перейшли на рівень розвитку, відповідно складав 10%). Все це свідчить про ефективність реалізації запропонованої системи соціально-педагогічної роботи з дистантною сім'єю.

Отже, забезпечення успішності соціалізації підлітків із дистантної сім'ї залежить насамперед від укріплення її виховного потенціалу, покращення якості життя, підвищення ефективності впливів соціально-освітнього середовища, тому робота повинна бути комплексною, здійснюватися разом фахівцями ЦСССДМ і вчителями загальноосвітніх шкіл.

Проблема виховання дітей з дистантних та неблагополучних сімей досить складна, вона не може бути вирішена швидко, тому важливим є питання підготовки педагогічних працівників до роботи з такими дітьми. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у розробці критеріїв готовності вчителя до роботи з дистантними сім'ями, а також вивченні напрямків і методів підготовки соціальних педагогів до роботи з дітьми із дистантних сімей.

1. Гевчук Н.С. Організація виховної роботи з дітьми трудових мігрантів в умовах загальноосвітнього навчального закладу. – Кам'янець-Подільський, 2011.
2. Веретенко Т.Г., Заверико Н.В. Дистантна сім'я: поняття, особливості, типологія // Соціально-психологічні проблеми виховання в дистантних сім'ях і методично-теоретичні засади підготовки спеціалістів до роботи з ними: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – Чернівці, 2008.
3. Левченко К.Б., Трубавіна І.М., Цушко І.І. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів. – К., 2007.
4. Двіжона О.В. Дистантна сім'я та її вплив на формування особистості дитини та підлітка // Філософія, соціологія, психологія: Зб. наук. праць. – Івано-Франківськ, 2007. – Вип. 12.
5. Куб'як Н. І. Тренінг попередження педагогічної занедбаності молодших школярів з дистантних сімей. – Чернівці, 2008.
6. Веретенко Т.Г., Заверико Н.В. Соціально-педагогічна робота з дистантними сім'ями // Науковий вісник Чернівецького університету. –Чернівці, 2009. – Вип. 444.
7. Капська А.Й., Олексюк Н.С., Калаур С.М., Фалинська З.З. Соціально-педагогічна робота з проблемними сім'ями. –Тернопіль, 2010.
8. Яременко О.О., Ноур А.М., Драпушко Р.Г. Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо удосконалення соціальної роботи із сім'ями, де є конфліктні стосунки між батьками і дітьми. – К., 2003.